

XCHANIBAL CHAPANBIL K'OP'
LI RIE JA' JUN TSEBAL JVABAJOM TA SAK TZEVL
RIE WATANABE

Bu likemon tal

Vo'one li ayan ta jun muk'ta jteklum ja' sbi Yamaguchi ti ja' sk'an xal "ye muk'tik vitsetike". Te li ch'i tal vukub jabil li Yamaguchie ja' jun jteklum te nopol yiloj Hiroshima te ta yelav ech'el maleb k'ak'al ta Japón. Ta jlumal bu ayanemon ya'ele, oy tajmek te'tik vitsetik k'ucha'al li jteklum Sots'lebe, yech o li smuil li jteklum li'e chul o ta jol ko'onton li ta j'vik'tal to'ox talele.

Ta chanib to'ox jabilale lik jtij k'ox vob (*violín*) yu'un li jtot jme'e toj lek ta xilik li jvabajometike. Yech un ta vo'ob jabilale, laj yalbikon ti yu'un ak'u bat kak'be jchuk nichim li jun jvabajom ants jtij k'ox vobe, ja' sbi Yuriko Kuronuma ti yu'un te ox ta vabajel ta jteklum Yamaguchi.

Li yatel ko'ontone

Li jchanubtasvanej ants ja' sbi Yurikoe chkal vo'one ja' iyak'bon ech'el jbe jxaneb li k'usi yatel ta jol ko'ontone, li ants taje yu'un ko'ol to'ox ta x-abtej xchi'uk li anima smalale ti yu'un ja' to'ox antropologoe, te abtejik ta yosilal Huasteca ta Huejutla. Tee, li jchanubtasvanej ants Yurikoe xchanubtas bats'i kerem tsebetik ta stijel li k'ox vobe. Va'i un spukes jlik svun ta sbats'i k'op japonetik yo bu yal xchapan k'u x-elan yil li jteklume, yech un yu'un ja' ya'el te o ta jol ko'onton.

Li vobe ja' jun k'opojelal ta sp'ejelej balamil

Ta sjabilal 1986, laj jtik' jba ta stijel vob sventa Mejiko xchi'uk Japón yu'un ja' li jchanubtasvanej Yuriko ti buch'u nitvan tsobvan ya'el ta epal jteklum ta Japone. Li vo'one mu to'ox xi k'opoj jutebuk ta kaxlan k'op, yech un te jtijkotik vob xchi'uk lajchavo' ololetik likemik tal ta Mejiko, yech un te kil jbatikotik kojtkin jbatikotik yu'un ja' ti li vob sone ja' jun bats'i k'op ta xka'itik ta sp'ejelej balamil. Ti k'alal kojtkin jbatikotike te ikil ti tsots sjel sba ti jtalel jkuxlejtikotike, yu'un li vo'one ja' nan li lek jchanoj stijel li vobe, ja' jutuk no'ox li kerem tsebetik ta Mejikoe, k'usi une li stukike sna'ik muyubajel k'alal ta stijik li vobe ti yu'un li' ta Japón une mu stak', mu xak'ik yech, yu'un li k'usi tsots sk'oplal cha'ik li japonetike ja' li stijel lek vob k'ucha'al yaloj ta vune. Yech chaktaj une jnop li tal ta Mejiko sventa ya'el ta xkil ta xkojtkin o k'uyu'un xmuyubaj ta stijik svobik li mejikanoetike.

Li yul ta Mejiko

Ta vuklajuneb jabilal li yul tal li' ta Mejiko ta xchannel stijel k'ox vob xchi'uk li ants jchanubtasvanej Yurikoe xchi'uk li jchanubtasvanej Manuel Suárez ti te ta xchanubtasvan ta chanobvun sventa stijel vob te ta Universidad Nacional Autónoma de México (UNAM). Laj une, li bat jchan lek li stijel vob ta Nueva York, Illinois, Ohio ta Estados Unidos, yech un te xa li sut

ta Japón. Ta jabil 2001, li tal noxtok ta Mejiko un sventa xa chi abtej ta chanubtasvanej ta stijel k'ox vob te ta Xchanobvun Yuriko Kuronuma te ta Koyoakan, ta yutil muk'ta jteklum Mejiko, Distrito Federal. Li abtel ijpase ja' te ijchan li chanubtasvanejale, yech noxtok un, jnop ya'el ti ch'abal bu ta xtun ku'un, ch'abal k'usi ta jta o ya'el li vob sventa xjel o jutuk li stalel skuxlej li krixchanoetike.

K'uyu'un Chiapa?

Li jmalal jch'akoje, ja' li jchol yech'emal k'op (*historiador*) Francis Peddie le'e yalbon ti li japonetike yulik ono'ox la ta naklej svo'vinikal xa jabil li' ta Chiapa, smeltsanik la jayp'ej chanobvunetik xchi'uk ch'ulnaetik ta jteklum li' xbat ta Sokonusko. Ja' me sba yech lek ika'i jba, xi muyubaj ti japonune, ja' ti k'alal ka'i lek smelolal chaktaje, yu'un chi k'exav to'ox ya'el ja' ti nabil ti ochemik tal ta naklej li japonetik li' ta yosil sbalamil Chiapae.

Chtup' xa ox taj mek jsat

K'alal chib to ox jabil sk'an xi tal naklikon li' ta Chiapae, lubemon xa ox ya'el ika'i yu'un li ep tsots vokol kuxlej li li' ta naklej ta osil balamile, oy xa ep p'ijilal abtel, k'usi une, yu'un ja' yantik ta xch'ay li stalel skuxlejale li krixchanoetike. Va'i un, k'alal sk'an to ox xi tal ta Chiapae, te ta jol ko'onton ti yu'un ta jta jun kabtel lek sventa ya'el li ta tij vobe, kaloje yu'un yech ta xive' o. Jtij yech li vobe sventa ti ta jta o jset' juteb chive' oe, k'usie solel yech no'ox xokol ya'el ti jol ko'onton une, yech un lik ipajkon bats'i jutuk xa mu tup' li jsate, yech un k'un'kun lik chibaj ko'onton li tij vob jchanoj xchi'uk ta jtije. Lik jak'be jba jtuk. K'uyu'un ti chi och ta yabal tsalbaile, ti ta sk'an ya'el ta jnoptik vo'on no'ox xu' ku'une, li yan une mu sna'e? K'uyu'un li x-elan yabal tsalbail chkile mu k'u stu, mu k'u bal o?

Bats'i vob

Ta yik'pulanil stup'emal jsate, yul ta jol ya'el li bats'i vob, bats'i son ika'i svukubal xa ox jabil talel te ta Sots'lebe, ti yu'un k'ot ta jol ko'onton sventa chi ch'i, chi kuxi to oe. Yech chaktaj une jts'iba jun vun ta sperioliko japonetik te ta Tokushima. Jna'oj chka'i ti xi ijts'ibae:

... Ta xul ta jchikin jun me'anal vob, jun k'ox vob xniket ta nom. K'ucha'al jun kerem nap'al ech'el ta xok'es ech'el yama li Jameline, chi yik'on ech'el ya'el li ch'ul na te ta sts'el ech'el li ch'ube. Te un, ta xtal li unen at o'ontonale. K'alal chi och te ta unen k'ox ch'ul nae, chkil li va'ajtik jch'ulme'tik Maruch xchi'uk li Jesuse, slapanojbeik sk'u' spok' li jnaklometik tee, joyibtasbil ta anjeletik, pasbil ta lum ta ach'el. Li vob ta xul ta jchikine le' ta xtal ta jk'ol o na, yo bu ta xu' jun k'in: yolel ta sva'anik jpets te' yo bu ta x-ayan nene' ninyoe, te xniket ti unen vob sone tijbil ta k'ox vob, kitara xchi'uk arpa. Te krixchanoetik ts'akiemik slapanojik sk'u' spok'ik ti toj lek xvinaje. Te no'ox lok' ya'el jsat ja' ti yu'un k'un ono'ox ti ko'onton ya'ele, jset' jts'uj chi ok' o'. Ja' yech k'ucha'al yunen nikel chka'i vobe. Ep xkojtin talel kuxlejale li ta Mejikoe li jayib xa ono'ox jabil talele k'u x-elan spasik yayaneb li ninyoe, k'usie chkil no'ox ya'el vo'one, li me'anal k'ine li smelolal ta spasanike ya'el li ta jteklum Sots'lebe yu'un ono'ox ja' muk'bu yech yilel...

... Li sut ech'el ta Mejiko un sventa ta jmala ya'el ti k'in ninyotik une. Yech un te ta muk'tik soraltike, sakjaman nichimtik no'ox ti nail chonolajebaletike, li naetike xchi'uk li krixchanoetike xtal xbatik no'ox ta man matanal. Ta jmut's li jsate chul ta jol li unen tek'el toj yayaneb ninyo ch'abal slusal te ta Sots'lebe. Chul ta

jol li unen k'ox ch'ul nae, chkil jutuk sakjaman xchi'uk sts'ayayet unen jutuk ta sbek'tak sat... (28 diciembre 2005, Periódico Tokushima, Japón).

Ti ta jabil to'ox 2005 une, mu to'ox buch'u sna'oj mi ta xi kom ta naklej xchi'uk jmalal te ta jteklum Sots'lebe, xchi'uk Damián Martínez, ja' jnitvanej te ta jtij vob Sak Tzevul.

Ora yech

Yech ta Sk'ak'alil Totiletik ta jabil 2007, k'alal kojtkin li Damiane. Li jchi'iltak ta tij vob xchi'uk li vo'on une li batkotik ta kux o'onton ta Sots'leb une, yu'un ja'tik o laj kak'tikotik jun chanvun sventa xchanel stijel vob te ta Tuxta xchi'uk ta Jobel. K'alal li lok'tikotik ya'el ta ch'ul nae, te ikiltikotik ti moletik jvabajometike, la' xiyutontikotik. Te no'ox muyubaj jol ko'ontontikotik ta vob xchi'uk ta yuch'el jutuk pox, yech un te bat jtijtikotik ta sts'el sna li mol Palas Martinis ti yu'un ja' xa kalib mol la vi une, yech un bat to'ox la jch'amunbe spaxyajeb. Te lik jlo'iltikotik xchi'uk li mol Palas Martinis une xchi'uk li yalab snich'nabtak une, kalkotik jset' juteb ti k'u x-elan stale skuxlej li japonetike xchi'uk li jsots'lebetike, ja' ti k'ucha'al ya'el, yech ta jlumal xchi'uk li li' ta Sots'leb ta xnijjik li buch'u its'inal k'alal ta sk'opon li bankilale ti yu'un ja' yech lek o ta xkich' jbatik ta muk'e. Ti bats'i vo'ne tajmeke li naetik ta Japone jk'ol no'ox li snaik ya'el xchi'uk li yalab snich'nabiktake, li sk'ok'ik une te ta o'lol yut na un, ja' yech skuxlej jlom te ta Japone, oy to ono'ox jlome chich'ik ta muk' chalbeik kolaval li Jme'tik Balamile.

Yech un ta smalel li k'ak'al ak'ubale, te xa ta muk'ta lum Jobele, ka'ibetikotik li svob Damián une, te ijtitikotik uk. Yech te ika'i stij ta ael sventa noxtok li me'anal bats'i son ta jteklume: Kapal vots'ol ta a'yieli oy ya'el at o'ontonal, oy k'usi k'ux xchi'uk ipalil sventa ch'il kuxlej. Damián xchi'uk vo'one te lilo'ilajtikotik sjunlej ak'ubal, kal no'oxtikotik ti k'usi kaltikotike k'usitik yatel jol ko'ontontikotike, yech me un bi te xa bat naklikon ta Sots'leb une.

Li svob jvabajometik Sak Tzevule

Li svob Damiane xchi'uk li jvabajometik Sak Tzevule, chkal li vo'one oy snopbenal yu'unik k'ucha'al ti vo'ne mayaetike, ja' yo'onton jteklum xchi'uk yo'onton li osil balamile. Teon ta vabajel ta Sak Tzevule ja' ya'el ta xkak' li jol ko'onton ta muyubajel xchi'uk li yantik krixchano, ja' ya'el ta xkak' li jch'ich'eltik xchi'uk li krixchano buch'u jk'anojtik ta skotol jol ko'ontontik ti k'u x-elanotike. Ti k'usi yatel jol ko'ontontikotike ja' li ta jpasbatikotik ta bats'i jvabajome, ta xkak'betikotik yil li osil balamil ti yu'un k'alal oy bats'i lekil k'anbaile skotol ta xu'e.

Li kaxlan vobe xk'ataj ta bats'i son pasbil ta rock

Mu no'ox xnop ta anil ya'el ika'i li snopbenale xchi'uk li k'u x-elan tale kuxlej li k'ak'al ta x-ech li' toe, ja' k'ucha'al, li Sots'lebe, li Jobele, li jteklum Mejikoe yu'un li vo'one nopen xka'i li yabal tsatsal abtel, yabal tsalbail xchi'uk li snopbenal ku'un: "La vie, ja skotol tak'in yich'oj" chal ta inkles k'op *Time is money (El tiempo es dinero)*. Ta jtij to'ox xchi'uk muk'tik jvabajometik k'ucha'al ja' sbi *orquesta* jujukoj ta xich' tijel li vobe yu'un te xbek'bon ta xtal li tak'ine, yu'un oy ta xkiltik ta snit stak'inik li jvabajometik jujulikele, sna'ojik me ti ta sta stojolik chava'i jujun *minuto* mi ech' li yoraile k'ucha'al yaloj sk'opik une.

K'alal ta jtij to'ox kaxlan sone chi xi' to'ox tajmek, yu'un ja' ti mi oy k'uxi xch'ay no'ox ko'ontone, va'i un mu no'ox junuk ti jol ko'ontone ja' ti ja' jk'eloy ech'el ti ta vun mi jna' o mi mu jna' ech'ele. Ko'olon ya'el, k'ucha'al jun j-ak' elav ta jnop no'ox li k'usi ta jpasane, oy ono'ox me chava'i ti vokolal ti chopolal sk'an chapanel une.

K'alal jchanvunon to'ox ta chanobvun te ta Julliard te ya'el ta muk'ta jteklum Nueva York, bats'i jutuk xa'ox mu jkomtsan li vabajel stijel k'ox vobe yu'un mu xa ox jna', mu xa ox xka'ibe smelol li vob sone, toj xokol muk'bu stu ya'el. Ka'i ya'el ti bats'i nomon xchi'uk li son sventa jk'ulej krixchanoetike xchi'uk li son sventa buch'uuk no'ox ya'el k'ucha'al la

vi vo'otik une. Yech'o k'alal ijtik' jba ta jvabajometik Sak Tzevul ta sjabilal 2007, yu'un ya'el ja' ijta li k'usi ta jk'an une. Li vob ta stijik Sak Tzevule chka'i li vo'one ja' jun avanel sventa ta jnoptik k'uyu'un krixchanootike ti yu'un oy ono'ox ti vokolale, ti k'opetike k'ucha'al lavi k'ak'ale.

Sa'el stalel skuxlej maya li ta jvobtikotike

Ta ba'yi ono'oxe toj lek ika'i li svobik Sak Tzevule, k'usi une k'alal te ta jtij xchi'ukik une vokoltik ya'el chka'i, ja' ti li vo'one jchanoj xchi'uk nopem xka'i li jtuk xi vabaje, va'i un, solel ta jk'an jtuk ta jkuy jba bak'intik kaloj une. Yech'o un, ta ba'yi to'ox talel ta xi lok'tikotik ta stijel vob xchi'uk Sak Tzevule, ta jchan ba'yi lek yo' ti k'uxi xnop xka'ie.

K'alal laj jtijtikotik vobe, te li batotikotik ta sjol li Pirámide del Sol te ta Teotivakan, li Damiane xi li yalbon ti sventa la ta jchantik stijel li bats'i vob ta Sots'lebe sk'anla chanel li stalel skulej li mayae, ja' li k'ucha'al ta sk'oponik osil balamil k'uxi naklej ch'iel xchi'uk li k'usi oy ta balamile. Li vo'one xi jtak'be li Damiane, ti yu'un mu xu' ku'une, vokol ta xka'ie ti yu'un ja' no'ox jna' to stijel chib oxib sone. K'usi ya'el kalbee: "Ta jtij vo'on jtuk li k'usi jna'e, k'alal cha tijik li vo'oxuke li vo'on une ta jkux'", xkut. Yech un te xi vulvontikotik, laj une jch'ay ta jol ti stsatsal ko'ontone jtik' jba ta stalel skuxlej li vob ta Sots'lebe ja' yech k'ucha'al ta xal ta sp'ijilal zen. Ta jkoj o xa stijel li vob ku'untikotik une, li kabtel li vo'one ja' stijel cha'tos vob ja' me yech lik kojtkin o jbatikotik lek xchi'uk li jchi'iltakotik ta tij vob une.

Li kaxlan vobe tsots sk'oplal

Li vo'one mu'yuk bu ta xkal mi ch'abal stu li kaxlan vobe, xchi'uk noxtok ta xkal mi toj bats'i tsots sk'oplal, yu'un k'usie ta sk'an ono'ox na'el. K'alal jchanojtik stijel li kaxlan vobe yu'un ja' ono'ox te ta xkak'tik ta ilel ojtikinel

ya'el stu sjam smelol li vobe. Yech un, koliyal ya'el ti vo'ne xa lik tal jchan li tij vobe, la vie yu'un ja' ta sk'an ta jchanubtas li kerem tsebetik ta stijel li vobe xchi'uk ta jchan xchi'ukik ukun.

Li Sak Tzevule ja' jun chanobvun

Li Sak Tzevule ma'uk no'ox jchop jvabajometik sventa rock ya'el, yu'un ja' jchop kerem tseb ti yu'un chabtelanik ech'el li lekilale, ti yu'un oyuk ich'el ta muk' xchi'uk ko'likotik ta jkoltotike. Yech'o un ta jk'antikotik ti yu'un li Sak Tzevule pasuk ta jun chanobvun sventa stijel vob sventa skotol li jnaklomaletik bats'i vinik antsetike. Li xchanobil vun li'e jamal sti'il ta sventa skotol buch'u ta xchan k'usi sna' li yane xchi'uk yich'el ta muk' yane. Yech'o un, li chanobvun li'e jamal sti' sventa skotol ti k'u x-elan vabal ta sk'an ta xchanike: mi bats'i son, kaxlan son, p'ijil son, ja' ti k'usi ta sk'an ta xchanike yo' ti k'uxi xjam ech'el satik li jvabajometike xchi'uk ya'el ak'u yalik k'opojikuk k'usi ta sk'an ta xalik ta vob ta sone.

Ta chanobvun Sak Tzevule, jkoltotik ta xi pasotik ta jchanubtasvanej xchi'uk ta jchanvun, ta yilolalik sp'ijilik japonetike chalik li sensei, ti ja' yech ta xalbeik li jchanubtasvaneje, yu'un la ja' buch'u ba'yi no'ox chanave. Ta chanobvun Sak Tzevule, ta xkich' jbatik ta muk' jujun tal, ta xich' ich'el ta muk' ti jeljeltosotike ti mu jko'oltas jbatik k'u x-elan jch'ieltike, yu'un jeltos jkuxlejaltik xchi'uk jk'opojeltik. Li chanobvune ja' jun tso'opil ti yo bu xu' jchantik vilel jkoltotike, mi ta jk'antik li vilel ta toyol tajmeke yu'un xu', k'usie ta sk'an ta jna'tik li stalel skuxlej bu likemotik talel.

Sts'ak ts'ib

¹ La sjelubtas ta bats'i k'op: Mariano Reynaldo Vázquez.